

KOVÁCS GÁBOR*

Totalitarizmus, civilizáció, kereszténység

Leszek Kolakowski: *A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim mindenről*. Budapest: Rubicon Intézet, 2023. 442 oldal

A könyvben összegyűjtött esszék – közülük nem egy eredetileg előadás formájában, előszóban hangzott el –, illetve az ezeket kiegészítő két interjú Kolakowski filozófiai-világnézeti Odüsszeiának eredményeként kialakuló világvélemény körvonalait rajzolják ki. Az írások tematikája, hangvétele és absztrakciós szintje nagyon különböző: a skála a filozófiai ismeretelmélettől és a természetjogtól a konkrét politikai kérdéseket tárgyaló szövegekig terjed. Vaskos kötet, fáradságos vállalkozás végigolvasni, de megéri.

A megélt totalitarizmus mint alapvető létélmény. Miért csábult el oly sok értelmiségi? Mi is volt ez az egész? Hogyan illeszkedik ez bele a modern civilizáció élettörténetébe? Hogyan értelmezhető a marxizmus filozófiai perspektívából? Szükségszerű volt-e az, hogy a marxi filozófiából kinövő kommunizmus végül a sztálinista totalitarizmusba torkollott? Hogyan kell azt érteni, hogy a modern Európának keresztény gyökerei vannak? Hogyan boldogul a kereszténység ebben a modern világban? Ezek a kérdések adják az írások gondolati keretét. A válaszok egy sajátos világvéleményt rajzolnak ki. Lengyel értelmezője egy interjúban a marxizmussal szakító Kolakowski világnézeti-filozófiai álláspontját liberálkonzervatívnak mondja.¹ Ám ehhez hozzá kell még tennünk – egy határozottan antimarxista – szocializmust is. Ezt bizonyítja egy 1978-as – a kötetben nem szereplő –, a *Hogyan legyünk konzervatív-liberális szocialisták* – Krédó c. rövid írása.² Ebben sorra veszi a három politikai filozófiai irányzatnak azokat az elemeit, amelyek számára egyaránt fontosak. A konzervatív eszmekörből azt a meglátást tartja alapvetőnek, miszerint tudatában kell lennünk annak, hogy mindenféle újításnak meg kell fizetnie az árát. Következésképpen óvakodni kell a társadalom életének átgondolatlan, radikális felforgatásától. A rossz ugyanis – ez az itt tárgyalt kötet írásának is központi gondolata –, nem csupán társadalmi intézmények következménye, hanem az

* A szerző eszmetörténész, a Hun-Ren BTK Filozófiai Intézetének főmunkatársa. E-mail: gbrkvc3@gmail.com

¹ *Leszek Kolakowski's political path*, Eurozine, 23, April, 2018, <https://www.eurozine.com/leszek-kolakowskis-political-path/> (Utolsó letöltés: 2024. január 14.

² Kolakowski: *Modernity on Endless Trial*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990.

emberi természet kiirthatatlan alkotóeleme. A hagyományra az emberi közösségek orientációs képességének megőrzéséhez van szükség. Magáénak vallja azt a liberális nézetet, hogy az állam feladata a biztonságot nyújtó jogi intézményrendszer fenntartása: a túltengő állam veszélyes a szabadságra nézve. A verseny bizonyos formái szükségesek, a tökéletes egyenlőségre való intézményes törekvés nagyon veszélyes: megvalósulása a szabadság megsemmisítését, a rabszolgák egyenlőségét eredményezi. Emellé az elv mellé azonban nézete szerint oda kell tenni azt a szocialista gondolatot is, mely szerint a pusztán profitelvre épülő gazdaság nem kevésbé pusztító hatású a társadalom számára, mint az, amelyikből ez teljesen hiányzik; törekedni kell a társadalmi igazságtalanságok enyhítésére.

Kétségkívül nevezhetjük ezt eklekticizmusnak – ám Kolakowski tudatosan vállalja ezt a pozíciót. A magyar olvasó számára kínálja magát a párhuzam Bibó István hatvanas-hetvenes években született írásaival. Annál is inkább, mert mindkettőjük esetében a kereszténység az a referenciális keret, amelyben a konzervatív, a liberális és az antimarxista szocializmus egyaránt helyet kap. Hogy ez mennyire így van, arról meggyőződhetünk, ha elolvassuk Bibónak a műfajilag nehezen besorolható, egy alternatív történelmet kibontó meghökkentő vázlatát, az 1968-as *Uchroniát*. Ebben egy olyan Európa jelenik meg, amelyben a kereszténység nem kerül szembe a felvilágosodással, hanem magába olvasztja a liberális és szocialista eszmekört. De ugyanez az alapgondolata az 1971-es nagy összefoglaló Bibó-esszének, *Az európai társadalomfejlődés értelmének*: a liberalizmus és a szocializmus itt is a keresztény világtépből nő ki.

Ám Kolakowski intellektuális pályáíve – amelyről a kötet különböző korszakokból származó szövegei jó áttekintést adnak – nagyon különbözik a Bibóétól. Kolakowski kommunista gondolkodóként kezdi pályafutását. Antiklerikális, baloldali családból jön, s a fiatal egyetemistát az 1950-es évek elején még azok között a hallgatók között találjuk, akik levélben bírálják filozófiaprofesszorukat, Władysław Tatarakiewiczet, mert a szemináriumain megengedi nem marxista szempontok fölvetését. Aztán filozófusként 1956-ban már revizionista nézőpontból kritizálja a Párt hivatalos doktrínáját egy októberben – a magyar forradalomra döntő befolyást gyakorló lengyel krízis napjaiban – publikált írásában, amelynek témája az értelmiségiek és a kommunista mozgalom viszonya. Egy év múlva egy újabb írásának a tárgya az akkori marxizmus elavult mivolta, míg egy másikban a baloldal fogalmát elemzi. Utóbbi aztán Gomulka személyesen is elítéli a párt központi bizottságának ülésén. A következő években revizionista írások sora következik, mígnem az újabb, 1968-as válság idején, egy rendeletben – más professzortársaihoz, közöttük a később ugyancsak világhírűvé váló Zygmunt Bauman szociológushoz hasonlóan – eltiltják az egyetemi oktatástól. A tudományos életből való kiszorítás vége az emigráció még ugyanebben az évben. A magyar olvasóban ezen a ponton ismét csak fölmerülnek a magyar párhuzamok. Lukács György tanítványi körének, a Budapesti Iskola tagjainak korabeli pályáíve nagyon hasonló. Ott

is egyfajta revizionizmus a hivatalos doktrínától való elhatárolódás első lépése – a jelszó a marxizmus reneszánsza, avagy vissza Marxhoz –, 1968 ott is fordulópontra: a prágai bevonulást elítélő korčulai nyilatkozatnak Heller Ágnesék általi aláírása után itt is represszió éri őket, 1973-ban – a gazdasági reform befagyasztásának évében – a hivatalos tudományosságból való kitiltás itt is bekövetkezik; s a végpont itt is az emigráció. Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György 1978-ban elhagyják az országot. A történet lényeges eleme, hogy Kolakowskinak személyes kapcsolata is volt a Budapesti Iskolával: Heller Ágnessel mindvégig – a lengyel filozófus 2009-es haláláig – baráti viszonyban voltak.

Kolakowski érdeklődése – ez a kötet írásaiból is egyértelműen kiderül – igen korán a vallási problematika felé fordult. Ez már revizionista marxista korszakában megtörténik. Az 1965-ös *Jézus Krisztus. Próféta és reformer* (65–80) címet viselő írásnak – mely a válogatás időben legkorábbi szövege – ez a témája. A kereszténység itt Európa kulturális szöttevényének alapszínékeként jelenik meg. Jézus személyisége olyan archetípus, amelyben érzékletes-szemléletes módon elevenednek meg az európai civilizáció alaprétegét jelentő értékek. Ez megint csak Bibóra emlékeztet, aki a kereszténység lényegét – Mannheim Károly vonatkozó nézeteit átvéve – nem az absztrakt dogmákban, hanem élő, eleven személyek által megelevenített ’példázatos tapasztalatokban’ látta. A társadalomban jelenlevő erőszakmennyiség csökkentése – Kolakowski megfogalmazásában az „erőszak emberi kapcsolatokból való kiküszöbölésének reménye” (73.) – mint a keresztény morál legfőbb regulatív elve ugyancsak közös pont kettejük nézeteiben.

A kommunizmustól való eltávolodás, majd elszakadás folyamatában Kolakowskinál alapvető szerepet játszik az a meglátás – amely vasos köteteket eredményező vallástörténeti-vallásfilozófiai kutatásainak az eredménye –, hogy a marxizmus valójában a modernitás 20. századi történetében megjelenő pszeudovallás, avagy másként fogalmazva politikai vallás. A gondolat persze egyáltalán nem új, hiszen Bertrand Russeltől Jászi Oszkárig és Erich Voegelenig nagyon sok mindenkinél felbukkan. Kolakowskinál ez modernitás- és felvilágosodásértelmezésének kontextusába illeszkedik bele. Kulcsfogalom az utópia, amelyet a modernitás egyik legveszélyesebb szellemi produktumának, mélyen antikeresztény konstrukciónak lát. Ezért fontos számára az a kérdés, hogy lehetséges-e keresztény utópia? (29–36.) Erre kategorikus nemmel válaszol. Miért?

Álláspontját a kereszténységre alapozott filozófiai antropológiája magyarázza. Gondolatmeneteinek visszatérő eleme az idős Szent Ágoston pesszimista antropológiai álláspontja az emberi természetet örökletes módon megromtó eredendő bűnről. A rossz forrása távolról sem kizárólag a társadalmi intézményekben keresendő – ahogyan azt a Rousseau-féle koncepció és az ő nyomán a felvilágosodás állítja –, hanem a rossz az emberi természet integráns része, az emberi cselekedetek egyik – bár természetesen nem az egyetlen – mozgatórugója. Emiatt nem lehetséges tökéletes társadalom, ami az utópiák célkitűzése. A keresztény utópia fogalma

önellentmondás: a kereszténység alapvető tanításának mond ellent. Ám Kolakowski tovább megy ennél. Írásainak vissza-visszatérő motívuma az az erősen manicheista ízü tétele, hogy az ördög bizony több a rossz allegóriájánál: Istenhez hasonlóan jelen van a történelemben.

Ha ezen a ponton megállnánk, akkor Kolakowskit besorolhatnánk az ókonzervatív filozófusok közé. Ám ez így nem állná meg a helyét. Filozófiájának lényegi eleme – ami Bibó István szinoptikus, egymásnak ellentmondó álláspontokat együttlátó módszerére emlékeztet – az egymást opponáló nézetekre épülő, ambivalenciákra alapozott történetfilozófiai koncepció. Ez leginkább a felvilágosodásértelmezésében – ami teóriájának az alapja – érhető tetten.

A felvilágosodás folyamatának végeredménye egyfelől a relativizmus, az alapvető gnoszeológiai és morális orientációs pontok elvesztése. Ennek oka a természetjog hitelvesztése. Az értékeket immáron nem lehet sem egy személyes Istenben, sem pedig egy személytelen természetben megalapozni. A metafizikai bizonyosságon alapuló igazságfogalmat a modernitásban a konszenzuson alapuló pragmatikus és szükségképpen relativista koncepció váltotta fel. A kötet címadó tanulmánya, *A civilizáció a vádlottak padján* (144–153) a modernitás problematikáját veszi szemügyre a vallás, a hagyomány és a racionalitás viszonyának szemszögéből. Egy pillanatra érdemes megállni a címnél. A szöveg eredetileg 1985-ben előadásként hangzott el *Modernity on endless trial* címmel, ugyanebben az évben jelent meg lengyelül, aztán folyóiratban angolul, majd 1990-ben az ugyanilyen című angol nyelvű kötet részeként, illetve egy ugyancsak 1990-es lengyel tanulmánykötetben. A lengyel változat címe: *Cywilizacja na ławie oskarżonych*, ami magyarul valóban annyit tesz: *A civilizáció a vádlottak padján*. Az eredeti angol cím – *Modernity on endless trial* – fordítása magyar nyelven valami ilyesmi lenne: *A befejezetlen perbe fogott modernitás*. Vagy talán még jobb lenne a következő változat: *A modernitás vég nélküli pere*. Itt nem filológiai szörszálhasogatásról van szó, hanem egy nagyon lényeges tartalmi, Kolakowski filozófiai attitűdjét alapvetően meghatározó kérdésről. Egyrészt itt nem általában a civilizációról, hanem sajátlagosan a *modern civilizációról* van szó. Másrészt a vádlottak padján ülő civilizáció képe valamiféle történetfilozófiai prejudikációt sugall: azért ül ott, mert el fogják ítélni. Ezzel szemben az angol címváltozat egy vég nélküli, soha be nem fejeződő per képét idézi fel: pro és kontra érvek állnak egymással szemben, nem lehetséges elfogulatlan ítéletet hozni az ügyben.

Kétségtelen, hogy a szóban forgó tanulmány – önmagában olvasva – a bűnösség felé látszik elmozdítani az ítékezés mérlegének nyelvét. Nehéz pontosan megmondani, mikortól is datáljuk a modernitás kezdetét – fejtegeti itt Kolakowski. A központi kérdés: a vallás és a hagyomány sorsa a modern világban. Másutt kifejtett koncepciója szerint a vallás problémája abból adódik, hogy rossz stratégiát alkalmazott a modernitás fő ágense, a felvilágosodás által életre hívott szcientizmus ellen – amit ideológiaként definiál és konzekvensen megkülönböztet magától

a tudománytól. A tudományosság kritériumait próbálták meg érvényesíteni a valóságban – ennek iskolapéldája Kolakowskinál Rudolf Bultmann demitologizációs elmélete –, olyan terepen akarták felvenni a versenyt ellenféllel, amelyen szükségképpen vereségre voltak ítélve: a vallás a tudományos igazság aurájával próbálta meg felruházni magát. Márpedig a vallásos hit nem a tudományos verifikálhatóság kritériumai alapján megítélhető kijelentések gyűjteménye.

A modernitás folyamata visszafordíthatatlan, bémennyire is kapálózik ez ellen a romantikus kultúrkritika. Ez a kritika olyan antitest vagy önkorrektív mechanizmus, amelyet a modernség a saját bajai ellenében termel ki. A gond az – mondja Kolakowski organikus metaforát használva –, hogy amiként az élő szervezet belehalhat a betegség által kiváltott védekezési mechanizmusokba, úgy egy civilizáció is elpusztulhat ezek következtében, mielőtt egyensúlyát visszanyerné. (151.) És hát a modernség irodalmi és filozófiai kritikája képtelennek bizonyult a változások sebességének – ami a modern ember rossz közérzetének, a Freud által megénekelte *Unbehagen*nek a legfőbb oka – a lassítására. A modernség legveszélyesebb aspektusa egyébiránt a tabuk ledöntése. A bajt tetézi, hogy létezik itt valamiféle dominó-effektus. Hiába próbáljuk meg a rossz tabukat elkülöníteni a jóktól: egyik dominó felborítása magával rántja a többi. Marad hát a csupasz racionalitás – a baj az, hogy a totalitarizmus a racionalitás, az állami-hatalmi racionalitás diadala – jut el a pesszimizista konklúzióig az írás végén Kolakowski. Konzervatív hang ez, nem vitás.

Ám ez csak a dolog egyik fele. Ha az előbbi szöveghez hozzáolvaszuk *A politika és az ördög* című 1987-es írást (231–246.), akkor jóval árnyaltabbá válik a kép. A gondolatmenet a fentebb már említett – a Kolakowskira jellemző ironikus hangvételben elővezetett – manicheista történetfilozófiai keretben zajlik. A modernitás története Isten és Ördög küzdelmének egymást követő meneteinek keretében zajlik. Amikor egyik fél valamelyik menetben hátrányba kerül, ellenfele a következő menetben valami újjal áll elő. Kolakowski az antikeresztény manicheizmust a teodícea eszközével aztán rögtön zárójelbe is teszi, azzal a kijelentéssel, hogy itt azért végeredményben nem két egyenlő erejű ellenfélről van szó, merthogy az ördög isten majma, aki „gyakran sikerrel próbálja meg rosszá alakítani a jót, de Isten nem tétlenkedik, és tudja, hogyan járjon túl ellensége eszén, saját szándékai eszközévé téve a rosszat, a pusztulást és a rombolást.” (235.) Ez a következő módon megy végbe. A modernitás kezdete a különböző létszférák autonómmá válása a tudománytól a politikáig. Egyfajta bünbeesés ez, de – az első emberpár bünbeeséséhez hasonlóan, ami nélkül nem jött volna el Jézus Krisztus, tehát nem történt volna meg a megváltás sem – egyfajta *felix culpa*, vagyis boldog bűn, aminek jó következményei voltak.

Kolakowskit itt mindenekelőtt a politikai következmények érdeklik. A politikai hatalom önjáróvá válásának nem orvossága a teokrácia – nézete szerint a kereszténység még hatalma teljében, a középkorban sem volt igazán teokratikusnak mondható; ezt bizonyítja a világi és spirituális hatalom kettősségét kimondó két

kard koncepciója. A teokrácia alapvetően keresztényellenes utópia, mert az esetlegességet, a kockázatot és a szabadságot – vagyis az emberi állapotot konstituáló tényezőket – akarja eltörölni. Következtetése: „El kell fogadni a politika viszonylagos autonómiáját, mint az emberi tökéletlenség egyik összetevőjét, ha ezt megpróbálnánk erőszakkal eltörölni, sokkal nagyobb bajt hoznánk magunkra.” (240.) A totalitarizmus pontosan ezt teszi.

A felvilágosodás Isten hasznos ellensége, mert a politikát függetlenítette a valástól. Ellenséggé egyébként az ördög munkálkodása tette, aki elérte, hogy keresztényességellenes formát öltjön. (Megint csak nem tudom megállni, hogy ne utaljak itt Bibó nagyon is hasonló véleményére a felvilágosodás keresztény gyökereiről: lásd *Uchronia!*) A konszenzuson alapuló liberális politika – feltéve, hogy tisztában van a saját korlátaival – az emberi szabadság játékerét biztosítja a modernitásban. De a mérközés újabb menetében az ördög stratégiát vált: a többségi elv túlhajtásával ismét csak behozza a történelemben az igazságra alapozott politikát: megjelenik a totalitarizmus, a teokráciának a 20. századi ideológiai vallásokra alapozott modern válfaja.

Kolakowskinak – aki egykori kommunistaként belülről élte át ennek az új politikai formának a kiépülését – központi kérdése, hogy ami történt, az vajon elfajzása vagy meghamisítása volt-e a marxi filozófiának, vagy pedig szükségszerű következménye. Bele volt-e kódolva a végkifejlet az eredeti Marx-féle koncepcióba? Írások sora foglalkozik a kötetben ezzel a kérdéssel. Már nagyon korán – *Az emberi önazonosság mítosza* című 1973-as írásában (299–315) – arra a következtetésre jut, magának a marxi teóriának is vannak olyan elemei, amelyek lehetővé teszik szótériológiai, vagyis megváltástani mítosszá történő átértelmezését. Az emberi létezés civil és a politikai, személyes és kollektív szférája közötti közvetítés felszámolásának és a két szféra összeolvasztásának, az integrális ember megteremtésének utópisztikus vágya a gyakorlatba való átültetés során politikai zsarnokságba torkollik. Marx azt mondja, hogy a kommunizmusban a dolgok igazgatása váltja fel az emberek fölötti politikai kontrollt. Eltekintve attól, hogy egyáltalán nem világos, hogy ez a két dolog miképpen választható szét – érvel Kolakowski –, a dolgok, vagyis a gazdaság dolgainak tervezése és igazgatása háromféle módon lehetséges: 1. anyagi ösztönzéssel; 2. erkölcsi motivációval, és 3. fizikai kényszerrel. Az anyagi ösztönzéshez szabad piac kell, ennek híján marad a másik kettő, ami a kommunista utópia eddig megvalósult formáiban leginkább kényszermunka-kötelezettséget jelentett. A rendszer eróziója következtében aztán a felpuhult diktatúra kénytelen az anyagi ösztönzéshez nyúlni, piaci elemeket építeni be a parancsgazdaságba.

Végül is Kolakowski arra a következtetésre jut – *A sztálinizmus marxista gyökerei* c. 1984-es írásban (394–410) –, hogy a sztálini típusú totalitarizmus a marxizmusnak nem az egyetlen lehetséges, ám legitím interpretációja. Nem új felismerés ez – mondja –, az anarchizmus már régtől fogva figyelmeztetett arra, hogy az elitista pártnak mint a munkásosztály megtestesült osztálytudatának koncepciója politikai zsarnoksághoz vezet:

„ (...) a marxista párt az igazság egyetlen hordozója, ugyanakkor teljesen független a munkások empirikus (definíciójából adódóan burzsoá) tudatától (...) tényleg jobban tudja a párt, mint a társadalom, hogy milyenek e társadalom igazi (az empirikustól eltérő) törekvései, szükségletei és gondolatai. Amikor a párt szelleme már testet ölt az egyetlen vezérben, elérve ezzel az egység legmagasabb rendű kifejezését, eljutunk a végső egyenlethez: igazság = proletártudat = marxizmus = a párt ideológiája = a pártvezetők eszméi = a vezér döntései. Abban az állításban kulminál a proletariátusnak kiváltságokat adó elmélet, hogy Sztálin elvtárs sohasem tévedett. És nincsen semmi nem marxista ebben az egyenletben.” (406.)

Nem lehet különösebben csodálkozni azon, hogy a nyugati újbaloldal az emigráns Kolakowskit – aki egyébként visszatérő módon hangsúlyozza, hogy a baloldali hagyomány a legkevésbé sem szűkíthető le a marxizmusra – a baloldal renegetájának, árulójának tekintette. A neves angol marxista történésznek, Edward Palmernek a vádjaira adott ironikus hangvételű 1974-es válaszában – az iróniát már a cím is sejteti: *Korrekt nézeteim – mindenről* (414–434.) – maga sem tagadja, hogy meglehetősen lesújtó véleménnyel van a kortárs nyugati újbaloldalról. Ez az írás zárja a kötetet. Ezzel kapcsolatban idekívánczok egy kritikai megjegyzés: talán szerencsésebb lett volna a válogatás végére az 1993-as, *A kommunizmus szétesése mint filozófiai esemény* c. szöveget (384–393.) tenni. Kolakowski ebben ugyanis a totalitárius kísérlet kudarcát filozófiai perspektívából, modernitás- és felvilágosodáskonceptiójának kontextusában veszi szemügyre. Mintha itt maga is közel jutna ahhoz a kulturkritikai pesszimizmushoz, amelytől korábbi írásaiban még igyekezett távolságot tartani.